

- 31 Там само.
- 32 Декабристы...— С. 52, 111, 139.
- 33 Под скипетром Романовых...— С. 197.
- 34 Там само.
- 35 Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.— СПб., 1830.— Т. 1.— С. 762.
- 36 Известия историко-филологического института имени князя Безбородко в Нежине.— К., 1879.— Т. 3.— Дополнение.
- 37 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область.— К., 1972.— С. 574.
- 38 Милорадович Г. Любеч и его святыня.— СПб., 1905.— С. 61.
- 39 Там само.— С. 72—73.
- 40 Там само.— С. 77.
- 41 Там само.— С. 22.
- 42 Там само.— С. 23.
- 43 Титов Ф. Путеводитель по Киево-Печерской Лавре.— К. 1910.—
- С. 16.
- 44 Милорадович Г. Любеч...— С. 71, 74.
- 45 Грушевський М. Любеч і історія України.— К., 1992.— С. 380.
- 46 Милорадович Г. Любеч...— С. 4.
- 47 Чернігівщина...— С. 417.
- 48 Літературу про рід Милорадовичів див.: Савелов Л. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства.— Острогжск, 1898.— С. 174—175.
- 49 Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897—1898 гг.— Чернигов, 1914.— С. 28, 32.

Л. Г. ІВАНОВА
(м. Київ)

З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ 60-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Проблема українського відродження, яка пов'язана з формуванням національної свідомості, виникає в українському суспільстві з кінця XVIII ст. і набуває особливої значимості у ХІХ ст. Зникнення Гетьманської держави у 80-х роках ХVІІІ ст. під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників, добре спланованої політики російського самодержавства, довело українську націю до рівня первинного суспільного існування українського етносу.

Українська козацька еліта денационалізувалась і русифікувалась. Вона перестала бути носієм державницької ідеї і поступово вливалась в ряди російської панівної верстви — дворянство. Тим самим козацька аристократія, за висловом історика І. Рудницького-Лисяка, вивела «Україну з числа націй і знизила до рівня політичної аморфної етнографічної маси...»¹.

Проте на початку XIX ст. розпочався процес формування нового шу української національної еліти — інтелігенції. Поряд з цим процесом розпочинається й нова хвиля національного руху, в основі якого жала ідея національної самобутності українського народу. Спочатку національний рух мав культурно-освітній напрямок, а згодом він полізується.

Особливою рисою українського національного відродження (подібно до інших європейських народів) була ідея піднесення, оспівування культури українського народу, підняття саме народного, селянського жалю розуміння рівності й свободи, суспільних стосунків та державості. Другою особливістю українського відродження було те (подібно до країн Європи), що носіями цієї нової ідеї були українські інтелектуали — тобто інтелігенція. Саме інтелігенція стає провідною суспільно-політичною силою в національному розвитку України упродовж всього XIX ст. На відміну від поляків, чехів, угорців, болгар, національний рух в Україні за відновлення своєї держави базувався на історичній легітимості. Українці, згадуючи про часи Гетьманщини, в більшій мірі змушені були звертатися до етнолінгвістичних доказів². У цьому полягала особливість діяльності українських інтелектуалів.

Говорячи про епоху національного відродження українського народу XIX ст., необхідно відзначити, що однією з особливостей суспільно-політичної історії України було те, що тут з'єднувались чи протиставлялись національно-визвольні течії трьох національностей — української, польської, російської.

Важливе місце у розгортанні національно-визвольного руху в Україні посідають 60-ті роки. Це була епоха зламу старих суспільно-економічних стосунків, епоха народження і становлення широкої державницької думки у недержавних народів, яка втілювалась у політичні ідеї, програми й діяльність нових поколінь української інтелігенції. Ця нова українська інтелігенція гуртувалась у свої об'єднання. То були не просто згуртовані люди, що випадково сходилися обговорювати якусь проблему. Це були сходини однодумців, прийнятих спільною ідеєю і спільною працею в ім'я відродження свого народу — культурного і політичного. Ці організації називалися громадами, а громадівський рух став помітним явищем в історії України XIX ст.

За своїм соціальним складом громади були різноманітні: тут були педагоги, студенти, військові, селяни, дворяни, купці, радикальні діячі і помірковані ліберали. На початку 60-х років громади існували в Петербурзі, Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, а згодом — в 70—80-х роках — в Одесі, Єлизаветграді та інших містах України.

Найвагомішою діяльністю в 60-ті роки XIX ст. відзначалася Київська громада, що створилася із ряду українських гуртків у Київському університеті. Час її заснування невідомий. Але документи достеменно відчать, що на осінь 1859 р. вона не тільки існувала, а й успішно функціонувала як добре сформована культурно-освітня організація. Про цей

факт йдеться в спогадах М. Драгоманова, який зазначав, що восени 1859 р. Київська громада нараховувала близько 500 чоловік³. Про це також свідчать слідчі матеріали по справі В. Синегуба⁴, спогади В. Антоновича⁵.

Хоча Київська громада й була досить чисельною, проте її члени не мали єдиних соціальних ідеалів та політичних поглядів на історичне майбутнє України. М. Драгоманов писав, що «в деталях політичні і соціальні прагнення українців були тоді дуже різноманітні і навіть не зовсім ясні. Були, звичайно, серед тодішньої української молоді і мрії про встановлення в Україні чогось на зразок старої козацької республіки і про повстання селян, ... але більшість не була такою радикальною і захоплювалася літературними та національно-культурними інтересами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову у школах»⁶.

У своїй більшості громадівці віддавали сили на певну культурно-просвітницьку діяльність. Але все ж таки з архівних джерел випливає, що значна частина серед них належала до більш радикального політичного напрямку. Деякі з них зійшлися із членами Харківського-Київського таємного товариства і брали участь у політичних вечірках, мітингах, в організації недільних шкіл. Зокрема, ініціатива створення недільних шкіл належала полтавцям — вихідцям із полтавської гімназії, які склали кістяк Київської студентської громади.

27 вересня 1859 р. попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов підписав дозвіл на відкриття недільних шкіл на прошеніє 17 студентів, серед яких були члени Харківсько-Київського таємного товариства Я. Бекман, В. Португалов, Л. Зеленський, П. Єфименко, громадівці Ф. Вороний, Д. Кулябко, М. Драгоманов та інші. Після арешту в 1860 р. членів Харківсько-Київського товариства Київська громада стає лідером створення недільних шкіл у Києві та по всій Україні. Рух за відкриття недільних шкіл охопив не лише студентську молодь, а й певне коло української та російської інтелігенції⁷.

При великій Київській громаді в 60-х роках існували невеликі громади із селян і ремісників, які утворили радикально настроєні громадівці. Зокрема, С. Плещенко і В. Синегуб в селах Носівка та Оржиці на Чернігівщині створили малі громади та загін кінних козаків чисельністю 50 осіб. Громадівець Касьяненко, за свідченням В. Синегуба, не тільки створив громаду в селі Корніївка Переяславського повіту, а й підбурював селян до повстання. В. Пилипенко разом із В. Синегубом в селах Пилипчі, Войтово і Малому Круполі на Переяславщині створили громаду із сільських парубків. Документи свідчать про існування громади ремісників у Києві, що входила до складу Київської громади⁸.

До Київської громадиєднався і гурток молоді, створений випускником Петербурзького університету і тамтешнім громадівцем Павлом Чубинським, який відзначався досить радикальними настроями. Цей гурток нараховував 20 осіб молодих людей різних за соціальним походженням (студенти, селяни, козаки, мішани). З жандармських звітів відомо, що гуртківці часто збирали сходини на хуторі Павлівці Переяс-

лавського повіту, в Борисполі, де жив Чубинський, і в містечку Басані. Жандармів турбувало те, що молодь демонстративно носила український національний одяг, часто відвідувала могилу Шевченка в Каневі та читала невидані твори поета серед селян, і «що молоді люди ці діють із намірами поширити в народі вчення соціалізму і комунізму». Ця їхня агітація, роблять висновки жандарми, справляла певний вплив і залишала слід «на легковірному розумі молоді простого класу»⁹. До того ж, за даними жандармів, громадівці В. Пилипенко, С. Плещенко і В. Синегуб, проводячи свою агітаційну роботу серед сільської молоді в селах Пилипчі, Носівці, Оржиці, Корнійці, Малому Круполі та інших використовували революційні пісні громадівця А. Свидницького, зокрема «Вже більше літ двісті» та «В полі доля стояла». В останніх звучав відвертий заклик братися за ножі, змочити їх в панській крові і спрямувати «на панів та на царя»¹⁰.

Саме з цього гуртка, за переконаннями київських жандармів, вийшла знаменита прокламація «Усім добрим людям» (осінь 1861 р.), що була знайдена в Золотоніському повіті. Вона закликала до негайного повстання. Із-за неї Чубинського було відправлено на заслання, хоча слідство і не довело його авторства.

За спогадами Сергія Синегуба (брата Володимира Синегуба), Павло Чубинський разом зі своїми гуртківцями справді намагався підняти селянське повстання у Київській губернії. З цієї метою вони вели агітаційну роботу та поширювали відозву «Усім добрим людям». Крім того С. Синегуб відзначає, що П. Чубинський та В. Синегуб «спробували викликати повстання українців одночасно з поляками для відновлення України»¹¹.

Про погляди П. Чубинського на історичне майбутнє України говорять його записи на прочитану статтю С. Соловйова в «Отечественных записках», де проводиться думка, що диктатура монархів у Росії не може бути вічною. З цього приводу Чубинський записав на берегах цього журналу: «Достоменно справедливо, до біса російська диктатура. Малороси хочуть бути самостійними. Хай живе хохляцький цар Перебендя. Геть Романівку»¹². Ці висловлювання стануть більш зрозумілими у світлі пояснень Синегуба з приводу поглядів учасників Київської громади: «Мета Громади була — досягти з'єднання слов'янських племен: жербів, болгар, росіян, малоросів, поляків і повна самостійність Малоросії, про що я довідався із знайомства з Чубинським». Як бачимо, ідея слов'янської федерації та ідея «повної самостійності Малоросії», ймовірно, ж у тій-таки федерації слов'ян, свідчать, що частина української молоді все ж таки шукала шляхів до якоїсь форми самобутнього політичного існування України, відроджуючи попередні теорії слов'янської федерації, що запропонували в 40-х роках кирило-мефодіївці.

Київська громада мала досить сильне радикальне ядро. Це проявлялося в діяльності не тільки вже названих її членів, а й видатних громадівців 60-х років як Є. Массаківського та А. Красовського.

У жовтні 1861 р. слідча комісія розпочала справу Євгена Масакавіського, члена Київської громади, учителя Печерської недільної школи. Він був студентом Київського університету. У грудні 1860 р. вступив на службу до Київського військового училища і там згрупував навколо себе певне коло молоді, що стала читати революційну літературу, в основному видання Герцена. Восени 1861 р. Масакавіський спробував навіть передрукувати створену прихильниками Герцена та Огарьова прокламацію «Не жди, чтобы цвела страна родная» і ряд статей із «Колокола»¹³.

Масакавіський широко розповсюджував серед майбутніх офіцерів царської армії нелегальну літературу російських та українських демократичних видань, а також твори Шевченка. Невдовзі він був заарештований. У 1862 р. його відправили до Харкова, де йому дали можливість закінчити університет, а потім — послали на Волинь. Тільки у 1867 р. Євген був звільнений від поліцейного нагляду, і він знову опиняється в колі своїх друзів-громадівців.

Голоснішою була справа члена Київської громади підполковника гусарського Олександрійського полку Андрія Опанасовича Красовського.

Красовський — уродженець Орловської області, виходець зі спадкової української шляхти, дістав блискучу військову освіту. Під час служби в Петербурзі входив до складу одного з таємних гуртків, що був наближений до гуртка Чернишевського. Там він і познайомився з членами Петербурзької української громади.

У вересні 1861 р. Красовський був прикомандирований до Київського кадетського корпусу. Прибувши до Києва, він вивчає українську мову і навіть пише нею вірші — «шумки». Тоді ж зійшовся з родичем Шевченка Калеником Варфоломійовичем, до якого часто їздив у гостя на Канівщину. Під час арешту в нього було вилучено чимало рукописів заборонених творів, брошур, «вірші із образливими висловлюваннями проти царських осіб», а також портрети Гарібальді та Шевченка.

Про свої зв'язки з громадівцями Красовський писав у одному із листів до дружини: «...пишу я сидячи в одній «мережаній» сорочці біля відчиненого вікна... влаштував собі дешево, приємно і спокійне життя і доброму «куріні» між найліпшою в світі «громадою»... У мене в даний час іде з петербурзькою «громадою» листування про влаштування в Києві книжкового магазину і бібліотеки для читання...»¹⁴. Далі він повідомляв, що працює учителем малювання в школі Загурського — одній з недільних шкіл Києва.

У Києві Красовський сходиться з київською студентською молоддю та її громадою, починає провадити серед неї бесіди, пропонує їй ширше розгорнути агітаційну роботу. Тому є підстави вважати, що не без його участі та впливу відбувалися так звані безлади в Київському Володимирівському кадетському корпусі в січні 1862 р. Директор корпусу генерал-майор Вольський навіть відправив телеграму начальникові штабу його імператорської величності, головному начальнику військово-навчальних закладів, і просив негайно прислати слідчого, бо його корпус

внаслідок неслухняності кадетів та їхніх численних мітингів, перебуває в тяжкому напруженому стані.

Одночасно зі зближенням із студентською молоддю Красовський починає спробу зблизитися з народом, із селянами. Під час своїх подорожей до Канева, до Варфоломія Шевченка, він провадить із селянами бесіди про землю, про панів, про необхідність вирішувати земельні справи самостійно.

А. Красовський мав конкретні, хоча й романтичні, наміри щодо зміни соціального становища українського народу. Один із сучасників — В. П. Острогорський — характеризував Красовського як запального шанувальника молоді та народу, який «сміливо вірив у майбутнє нашої батьківщини, і слово «народ» було для нього чимось священним...»¹⁵.

Щоб якимось полегшити становище селян, полковник А. Красовський вдався навіть до відчайдушного вчинку — провадив агітацію в армії серед солдат, яких уряд кидав на придушення селянських заворушень.

Саме з цією метою 19 червня 1862 р. за розпорядженням київського губернатора у містечко Богуслав, на Київщині, мав прибути 4-й резервний батальйон Житомирського піхотного полку. Про це стало відомо Красовському. І вже 17 червня, переодягнувшись у сірі селянські шаровари й вишивану сорочку, Красовський з'явився на території розквартирування 4-го батальйону в Києві. Обходячи її, він підкидав під солдатські намети листівки, які ж сам і написав, проте — різними почерками.

Це було його власне звертання до солдат Житомирського полку — не стріляти в селян, які хвилювались, бо хотіли здобути землю і волю. Він писав: «Вам прикажут сечь и расстреливать их (селян — *Авт.*) ваши начальники в угождение тем чиновникам и помещикам, которые так грабят и разоряют несчастного мужика, а вы будете угождать тем людям, которых вы и сами терпеть не можете?... Приказ сечь своих и стрелять по ним за то, что они хотят Земли и Воли, будь он самого царя приказ, все ж он приказ окаянный... Поведут вас — идите, но помните, до народа и пальцем не дотрагивайся! Кровь его (говорит нам слово Божие) падет на вас и на детей ваших. Аминь»¹⁶.

Під час розкидання прокламацій Красовського заарештували і кинули до Київської фортеці. Почалося слідство.

Невдовзі смертний вирок, присуджений йому, був замінений 12-річною каторгою в сибірському Нерчинську.

Було відомо, що діяльність Красовського справила шокове враження в Києві, особливо серед військових. Із слідчих матеріалів відомо, що до нього співчутливо ставились деякі офіцери, серед яких зафіксовані прізвища Яцини, Липинського. Крім того, до слідства у справі Красовського залучався його добрий приятель полковник Чикаленко-Годорожий. У 1863 р. він був усунений від командування 132 Бендерським піхотним полком за агітацію серед селян і відданий під слідство.

Після арешту Красовського з 4-го резервного батальйону терміново відбуд до Одеси майор Вигановський. Згодом він служив у Гомелі, брав

участь у польському повстанні 1863 р.¹⁷ Отже, справа Красовського торкалася якимсь чином багатьох військових, але більшість прізвищ не була зафіксована.

Дана справа схвилювала й київських студентів та громадівців, як уважно стежили за рішенням суду. Коли стало відомо, що Красовською будуть відправляти на каторгу, вони вирішили влаштувати політичну демонстрацію співчуття. 2 листопада студенти й гімназисти Києва вийшли до ланцюгового мосту через Дніпро, по якому мали везти Красовського¹⁸.

Таким чином, радикально-демократичне крило Київської громади займалося не тільки освітньо-культурними справами, а й ставило питання про збройне повстання проти існуючого ладу, створення збройної організації серед селян тощо.

Цікавим є ставлення радикально настроєних громадівців до польського визвольного руху. Факти свідчать, що українські радикали підтримували ідею польського повстання за відновлення своєї держави А. Красовський та В. Синегуб провадили агітацію серед громадівців та особливо, серед селян підтримати польських патріотів й приєднатися до їх повстання¹⁹. Проте, ні селяни, ні українська інтелігенція не пристала до закликів цих радикалів. Українська громадськість насторожено сприйняла гасла польсько-шляхетських патріотів про відродження Польщі «від моря до моря», до якої знову мали увійти українські землі на правах звичайної провінції. Про існування рівноправних федеративних держав в єдиній Речі Посполитій мова навіть не йшла. Тож Київська громада у своїй абсолютній більшості виступала проти програмної політики польських патріотів, проти їх намірів знову колонізувати українські землі Правобережжя. Тому вона зайняла антипольську позицію під час повстання 1863 р. У розпал польського повстання, відомий історик, вірний своїм антишляхетським позиціям, М. Костомаров проголосив «анафему тому, хто задумав відділення України від Росії на користь Польщі». Досить активно таку позицію підтримали польські хлопомани (пуристи) на чолі з В. Антоновичем, що в 1859 р. розірвали свої стосунки з польськими студентськими організаціями і приєдналися до Київської громади.

В. Антонович рішуче виступав проти будь-яких претензій польсько-шляхетських патріотів на українські землі. Він заявив, що поляки в Україні «мають перед судом власної совісті два вихідних пункти: або полюбити народ серед котрого вони живуть... або ж, коли для цього не вистачить моральної сили, переселитися у землю польську»²⁰. Більше того, в 1862 р. Антонович написав спеціальне послання до Київського генерал-губернатора, зібравши під ним 150 підписів, де висловлював ту ж саму думку: «Поляки тут прихідці, а тому маніфестації їхні потрібно усмирятися зброєю»²¹.

Подібну ж позицію щодо польських претензій зайняли всі громадівці та їхні рукописні журнали «Самостайне слово» та «Громадниця». Вони не мали ніяких ілюзій відносно співробітництва з польськими

патріотами і рішуче відкидали усі розмови чи програмні документи польських діячів щодо відновлення майбутньої польської держави у межах «історичної Польщі» — «від моря до моря», — куди увійде й Україна. Ліберальна частина громадівців була настроєна більш рішуче. Вона розуміла, що загравання поляків з українськими селянами — це лише бажання використати український народ тільки для служіння «ясновельможній шляхті». З ними не варто й говорити про спільну боротьбу, як писав у своїй статті «Поляки і русини в Київському університеті» О. Стоянов, «доки не збагнуть російського прислів'я: «не в свої сани не сідай». Він визнавав законною боротьбу поляків за своє відродження лише на території етнічної Польщі.

Стоянов у «Громадниці» наголошував: «Студент-поляк має бути громадянином і сином батьківщини та тільки не в Києві, а в Варшаві»²²; він неодноразово підкреслював, що поляки в Україні мають стояти за розвиток самостійності українського народу, а не претендувати на анексію його прадавніх земель. І така позиція була характерною для більшості українських інтелектуалів.

Громадівці своєю діяльністю протидіяли процесові колонізації українського населення, особливо через спеціально відкриті для цього школи, засновуючи свої — українські недільні школи, утверджували в публіцистичних виступах і в ідейній боротьбі напередодні повстання 1863 р. самотутність історії, культури, мови, літератури українського народу, а тим самим поширювали й утверджували українську національну ідею та державницьку думку. І цю обставину добре розуміли ідеологи польського повстання в Україні, які намагались не допустити поширення національної свідомості серед українців. Тому жандармські установи були засипані доносими про революційну агітацію, сепаратизм, соціалізм київських громадівців. Шеф жандармів князь Долгоруков вимагав роз'яснень про таємне товариство громадівців.

Громадівці вирішили відбити цей удар і відкинути подібні звинувачення. Восени 1862 р. вони написали відомий в історії національно-визвольного руху документ «Відзив із Києва», який був видрукуваний в російському виданні «Современная летопись» (№ 46 за 1862 р.) — додатку до журналу «Русский вестник». Цей документ створили п'ятеро громадівців — Антонович, Чубинський, Житецький, Горський, Касьяненко, а підписала 21 особа. Документ мав виправдати в очах уряду діяльність громадівців на ниві освіти і розвитку літератури.

Громадівці, звичайно ж, намагались показати законність своїх діянь у просвітництві народу, довести, що вони не приносять шкоди суспільству, бо відстоюють «релігію, сімейну моральність і приватну власність», що відповідає «народному духу і народній волі»²³. Крім того, вони намагались відгородитися від ультраревольюційних методів боротьби, які шойво перед тим проголосила відозва російського демократичного гуртка «Молодая Россия», що кликала до суспільного перевороту і терору.

Громадівський рух, який займався чисто культурницькою діяльніс-

тю, хоч і підкреслював свою лояльність до закону, проте поневоли через просвітництво, яке заборонялось для українців, стає на політичні позиції — бо мусило боротися за право, «яке визнане за всіма іншими народностями». Хоч громаді, виправдовуючись перед урядом, відрікаються тут від «сепаратизму державного», стає очевидним, що діставши згоду на підтримку національної культури й освіти, вони неодмінно мусять прийти до сепаратизму державного.

І тому вже на початку 1863 р. із III Відділення у Київ прибув грізний наказ шефа жандармів князя Долгорукова до генерал-губернатора Васильчикова припинити діяльність Київської громади. Долгоруков наказував «милостивому государю» Васильчикову «вжити належні заходи до припинення подальших дій визначеного товариства, що можуть мати найшкідливіші і згодом непоправні наслідки»²⁴.

Але цього не трапилось. Громаді зробили тільки перший крок до нього — а далі тиск уряду, з одного боку, доноси польських поміщиків в часи повстання 1863 р., з другого, нанесли удар по національно-просвітницькому рухові.

18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Валуєв повідомляє шефа III жандармського Відділення, що питання про «малоросійську мову» здобуло чисто політичний характер. Тож Валуєвським циркуляром було заборонено писати й видавати книжки українською мовою.

Київська громада з середини 1863 р. як організаційний центр ослабла, хоча не згорнула своєї діяльності. Проявом її життя в ці глухі роки заборон і реакції (1863—1864 рр.) став ще один рукописний журнал, який видавали київські громаді. Він мав сатиричну назву «Помийниця» і був, ніби, цілковитою протилежністю двох попередніх рукописних видань — «Самостайного слова» і «Громадниці». У підзаголовку писалося: «Часопис соціального життя. Під редакцією Архієрейської Свелоці». Ймовірно, вийшло 5 таких видань. Його видавала група молодих громаді, очевидно, як протест не лише проти суспільної деморалізації, що охопила усі верстви населення після спаду революційно-суспільного піднесення, але і як спроба позбутися того сміття і помивів, які затягували декотрих їхніх друзів на манівці суспільного життя²⁵.

Лише наприкінці 60-х років Київська громада знову розпочинає бурхливу активність на ниві культурно-наукової та політичної праці.

Саме багатогранна діяльність її найвидатніших представників кінця 50 — початку 60-х років стала наступною ланкою в становленні національно-визвольного руху та виробленні в новітні часи української ідеї. І хоч підімперське існування України не створило умов для формування і поширення в найширших верствах українського населення національно-державницької свідомості, як це було в Польщі, все ж громада, як прояв національного руху, не дала заснути українському громадянству, з більшою чи меншою силою виборювала право українського народу на самобутній культурний розвиток, який рано чи пізно мусив сформувавши і політичну зрілість.

Український національно-визвольний рух дав блискучі сторінки і радикальної агітації, і культурницько-просвітницької діяльності. Тим він поставив Україну в один ряд з усіма європейськими державами, які почали своє національне утвердження через поширення науки, культури, освіти, як про те дбали видатні мислителі Й. Гердер та Ф. Ліст. Тому можна сміливо зробити висновок, що українська суспільно-політична історія розвивалась за спільними законами європейської цивілізації. Незважаючи на слабкість її національної державницької ідеї, вона все ж долала, хоч і з труднощами, підімперську психологію, виробляла в новітній період історії свою політичну і державницьку програму відродження України. Київська громада була яскравим виявом такого суспільного поступу.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. 1.— С. 189.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830.— К., 1996.— С. 263.

³ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці.— К., 1970.— Т. 1.— С. 43.

⁴ Державний архів Російської Федерації у Москві (далі — ДАРФ у Москві).— Ф. 109.— І експ.— Спр. 23.— 4.171.— Арк. 20 зв.

⁵ Антонович В. Б. Автобіографическая записка.— (Б. р.)— С. 407.

⁶ Драгоманов М. П. Вказ. праця.— С. 43—44.

⁷ На 1862 р. в Російській імперії нараховувалось більше трьохсот недільних шкіл, 200 з них знаходилось в Україні.

⁸ ДАРФ у Москві.— Ф. 109.— І експ.— Спр. 23.— 4.171.— Арк. 24—25.

⁹ Там само.— Спр. 230.— 4.38 (л.).— Арк. 15—16 зв.

¹⁰ Сиваченко М. Е. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі.— К., 1962.— С. 52—62.

¹¹ Синегуб С. С. Воспоминания чайковца // Былое.— 1906.— № 8.— С. 43.

¹² ДАРФ у Москві.— Ф. 109.— І експ.— Спр. 230.— 4.38 (ч. 2).— Арк. 152.

¹³ Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг.— К., 1963.— С. 171.

¹⁴ Там само.— С. 146.

¹⁵ Там само.— С. 139.

¹⁶ Там само.— С. 279.

¹⁷ Там само.— С. 276.

¹⁸ Там само.— С. 394.

¹⁹ Там само.— С. 138.

²⁰ Основа.— 1862.— № 1.— С. 95.

²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві.— Ф. 442.— Оп. 813; 1863.— Спр. 3.— Арк. 165.

²² ЦДВІА у Москві.— Ф. 801.— Оп. 80/21.— Од. зб. 48.— Арк. 521.

²³ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини.— Львів, 1889.— С. 304—305.

²⁴ Мияковский В. Киевская громада // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 150.

²⁵ Кістяківський О. Ф. Щоденник.— К., 1995.— Т. 2.— С. 431.

О. М. ЛЮТА
(м. Кіровоград)

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДОРОСЛИХ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У відповідь на реакційну освітню політику самодержавства громадська й приватна ініціативи відкрили широкі можливості для швидкого реагування на освітні і духовні запити, сприяли динамічному впровадженню педагогічних новацій¹. Періоди їх найвищої активності припали на 60-ті роки ХІХ ст., коли ще не існувало офіційних урядових положень про народні школи, якими пізніше встановлювався цілий ряд усляких обмежень та перешкод створенню нових навчальних закладів. Наполегливість громадськості змушувала царизм у окремих випадках поступатися її культурно-освітнім прагненням².

Однією із форм реалізації просвітницьких ініціатив протягом другої половини ХІХ ст. став позаурядовий рух по створенню шкільних установ для дорослих. Як зазначав видатний дослідник історії російської школи В. Фармаковський, «в країні, де освіта поширена так слабо, як у нас, просвітницька діяльність уряду не може обмежуватися рамками шкільного віку, а повинна спрямовуватися також і на доросле населення»³. Та в дореволюційній Росії воно взагалі не охоплювалося мережею офіційних навчальних закладів.

Тривала соціально-педагогічна творчість громадськості, розпочата ще на межі ХVІІІ—ХІХ ст., забезпечила появу перших навчальних установ для дорослих вже протягом 1859—1860 рр., коли в Україні виникли перші 65 недільних шкіл, з яких 1 діяла в Єлисаветграді і 5 — в Одесі. Їхній характер і зміст навчання спочатку визначалися не офіційними програмами й посібниками, а професійним рівнем, ентузіазмом окремих просвітників. Та вже 1861 р. Міністерство народної освіти, видавши «Правила про недільні школи», істотно звузило творчі можливості засновників, спростило навчальний процес до засвоєння елементарної грамотності, а 10 червня 1862 р., звинувативши в антидержавній пропаганді, взагалі заборонило їхню діяльність. За «Положенням про початкові училища» від 25 травня 1874 р. недільні школи, що поновили свою діяльність з початку 70-х років ХІХ ст., прирівнювалися до загальног